

Розділ І.

АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКИ ТРАДИЦІЙНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ

1.1. Стан дослідження говорів Слобожанщини

Слобожанщині, як не дивно, довгий час не щастило на дослідження діалектного словникового складу. Якоюсь мірою говіркові лексичні утворення слобожанського ареалу середини 19 ст. відбиті у «Словнику мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» [359], який виготовував авторський колектив кафедри української мови Харківського університету, очолюваний Л. В. Веневцевою. Письменник широко використовував слобожанські діалектизми, що зумовлено відповідними причинами, — нова українська літературна мова проходила складний шлях нормування, у процесі якого становлення її лексичних норм супроводжувалося активною взаємодією з місцевими говорами, особливо в ранній період розвитку, коли розмовні елементи інтенсивно входили до її складу. Певну кількість лексичних утворень слобожанського типу фіксує «Словарь української мови» (1907–1909) за ред. Б. Д. Грінченка [Грінченко 1907–1909], зокрема фактаж із помітками «Богод. у.», «Валк. у.», «Волч. у.», «Змієв. у.», «Харьк.», «Харьк. г. », «Харьк. у.».

Останнім же часом поживалося вивчення словникового складу Слобожанщини. Нещодавно з'явився «Словник діалектної лексики Луганщини» (2002), у північній частині цього регіону превалюють слобожанські говірки. У цьому ж році вийшов «Словник українських східнослобожанських говірок». Його основу складають лексеми, записані у населених пунктах північних районів Луганської області. На часі вже й створення Діалектного словника Харківщини, зокрема вже опублікований перший випуск матеріалів до нього [Сагаровський 2011].

Узагалі слобожанський діалект займає територію Харківської, частину Луганської, північні райони Дніпропетровської та Донецької областей. Українські слобожанські говірки побутують також у суміжних районах Белгородської, Воронежської, Курської й Ростовської областей Росії. Межі слобожанського говору в цілому окреслив відомий

мовознавець К. П. Михальчук, він же визначив основні його риси. І. Г. Матвіяс виділив у цьому діалекті окремі типи говірок [Матвіяс 1990, с. 120–121], які переважно розрізняються більшою або меншою частотою вживання деяких говіркових елементів. Відмінність між ними, як правило, зумовлена, з одного боку, етнічно-історичними чинниками, зокрема складом перших поселенців на відповідних територіях та пізнішим дозаселенням. І з другого боку, різним ступенем взаємодії з сусідніми говірками російської мови.

Залежно від того, які говірки слобожанського говору вивчалися, усі наукові праці, присвячені описові згадуваного континууму, умовно можна поділити на три групи: 1) роботи, у яких вивчалися фонетичні, морфологічні та лексичні особливості говірок, що є на території Росії й мають ознаки південно-східного та поліського наріч української мови; 2) наукові розвідки, у яких реалізоване порівняльно-історичне дослідження Західної, Східної та Південної Слобожанщини, які кваліфікуються як західнослобожанські, східнослобожанські, південнослобожанські говірки; 3) праці, у яких вивчаються говірки порубіжжя (українські, розташовані на території Росії, що більшою мірою, аніж інші говірки Слобожанщини, відбивають перехідні явища українського та російського мовлення).

До недавнього часу приділялась увага, в основному, фонетиці та морфології слобожанських говірок, особливо тим, що є за межами України, проте вони, як і інші утворення цього типу, щодо будь-якого рівня досліджені недостатньо.

Певну спрямованість наукових інтересів дослідників на вивчення говірок Слобожанщини, що є у дотичній Росії, але мовленнєвою сутністю українські, очевидно, можна пояснити цілою низкою різних чинників: політичних, власне мовних тощо. Українські говірки, розташовані на території Росії, опинилися в іномовному оточенні (російському), вони ізольовані від основного діалектного масиву. Мовці таких говіркових утворень, як правило, користуються в цих населених пунктах українською мовою лише в побуті і не вміють читати і писати по-українськи.

Ще в кінці XIX ст. М. О. Дикарев спробував розглянути деякі звукові, у тому числі й українські, явища на матеріалі приказок, зібраних на Воронежчині [Дикарёв 1892]. Пісенно-фольклорний матеріал, зібраний у цьому ж регіоні, досліджував К. П. Філатов [Филатов 1898]. Заслугує на увагу також дослідження говорів воронезької території В. Й. Простяньського [Простянский 1916]. Аналізується діалектний матеріал із Воронежчини у роботах Н. П. Гринкової

[Гринкова 1930, Кн. 1, Гринкова 1930, Кн. 2, Гринкова 1947]. О. М. Бескровний цікавився, головним чином, узаємовпливом двох споріднених мов — російської й української [Бескровный 1949]. Цей напрямок вивчення говірок продовжує А. А. Сагаровський на матеріалі 50 українських сіл із 15 районів Белгородської області [Сагаровський 1988].

Фонетико-морфологічні особливості слобожанських говорів за межами України вивчали Г. В. Денисевич (Курсько-Белгородська територія) [Денисевич 1958, Денисевич 1965], Г. Т. Солонська (Воронезька область) [Солонська 1967], А. А. Сагаровський (Белгородська область) [Сагаровський 1988] та ін. Г. Т. Солонська аналізувала матеріали із 30 населених пунктів Воронежчини (усього дослідниця визначає понад 300 українських говірок). Вона встановила розміщення говірок південно-східного типу та визначила кількість говірок з ознаками поліського наріччя [Солонська 1967]. Певною мірою досліджено і лексичний склад цих говірок, зокрема Т. Є. Вороніна займалася вивченням сільськогосподарської лексики українських говірок Воронежчини [Воронина 1970]. Великий внесок у дослідження українських говірок, що функціонують на території Воронезької області, зробила М. Т. Авдеева [Авдеева 2005]. Під її керівництвом створюється «Словарь украинских говоров Воронежской области» [Авдеева 2008].

Що ж до слобожанських говірок у межах України, які у даному разі цікавлять нас найбільше, то їх досліджували Б. А. Шарпило (порівняльно-історична характеристика фонетичних і морфологічних діалектних явищ Старобільщини) [Шарпило 1960], З. С. Сікорська (словотвірні особливості говірок межиріччя Айдару й Калитви) [Сікорська 1972], Л. А. Лисиченко (деякі спостереження над лексичним складом східнослобожанських говірок) [Лисиченко 1971]. За останні десятиліття помітно активізувалося дослідження цієї території. З'явилися роботи К. Д. Глуховцевої (лексика народного побуту українських східнослобожанських говірок Луганської області) [Глуховцева 1992], В. В. Леснової (лексика на позначення людини та її рис в українських східнослобожанських говірках) [Леснова 1999], І. В. Магрицької (обрядова лексика цих же говірок) [Магрицька 2000], І. О. Ніколаєнко (лексика традиційного ткацтва в українських східнослобожанських говірках) [Ніколаєнко 2000], Т. І. Сердюкова (синтакисні особливості українських східнослобожанських говірок) [Сердюкова 2002], А. О. Скорофатова (ономасіологію та лінгвогеографію фітономенів в українських східнослобожанських говірках)

[Скорофатова 2008, Скорофатова 2009], Г.К. Барилова (кореляцію вербальних і невербальних складників у традиційних народних іграх (на матеріалі українських східнословобожанських говірок)) [Барилова 2009], О.В. Верховод (генезу цих же говірок на лексичному рівні) [Верховод 2009], Ю.В. Абрамян (сільськогосподарську лексику українських східнословобожанських говірок) [Абрамян 2010 № 2, Абрамян 2010 № 3, Абрамян 2011, Абрамян 2012] та ін. З'явилася й монографія К.Д. Глуховцевої «Динаміка українських східнословобожанських говірок» (2005), у якій відтворено динаміку фонологічної (фонетичної), морфологічної та лексичної систем українських східнословобожанських говірок за різні проміжки часу — сто і п'ятдесят років, виявлено чинники змін фонологічної, морфологічної та лексичної систем. На підставі різночасових свідчень про окремі явища мови встановлено типологію змін у говірках та індекс динаміки одиниць різних мовних рівнів [Глуховцева 2005]. Цією ж дослідницею укладено «Лінгвістичний атлас лексики побуту українських східнословобожанських говірок» [Глуховцева 2003]. А.О. Скорофатовою укладений «Атлас назв корисних рослин в українських східнословобожанських говірках» [Скорофатова 2009]. В.В. Леснова уклала регіональний тематичний словник недиференційного типу «Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: людина та її риси», до реєстру якого включено 1500 слів, пов'язаних з номінацією людини та її рис [Леснова 1999]. І.В. Магрицька підготувала «Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область)», завданням якого є максимально повне відтворення лексики й суміжних явищ (словосполучень, фразеологізмів, мовних кліше), сполучених із традиційним весільним обрядом Східної Слобожанщини. Приділено в ньому увагу фонетичним, акцентним, словотвірним і семантичним особливостям весільних найменувань тощо [Магрицька 2003]. Членами кафедри української мови й української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка було впорядковано «Словник українських східнословобожанських говірок» з реєстром у 3500 слів диференційного типу, що містить лише традиційну діалектну лексику, зафіксовану в різних наелених пунктах Східної Слобожанщини та в перехідних говірках від східнословобожанських до східностепових, яка не увійшла до основного словникового складу сучасної української літературної мови [СУСГ 2002]. Не залишилася поза увагою і діалектна фразеологія цього регіону. В.Д. Ужченком було опубліковано монографію «Східноукраїнська фразеологія»

[Ужченко 2003], а також у співавторстві з Д. В. Ужченком було видано «Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу» [Ужченко 2005], який став «справжньою енциклопедією фразеології Слобожанщини» [Вихватенко 2010]. Д. В. Ужченком досліджено семантику українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні, характер віддзеркалення українськими зоофразеологізмами позамовної дійсності у зв'язку з їх формуванням, еволюцією та здатністю до культурної референції [Ужченко 2000]. І. В. Мілевою вперше в україністиці на матеріалі діалектної фразеології комплексно розглянуто питання евфемізації й дисфемізації як фразеотворчих чинників, розкрито зв'язок виразів з етнокультурою, окреслено особливості евфемістичних і дисфемістичних висловів на відміну від лексичних евфемізмів / дисфемізмів, описано методику виявлення евфемістичного й дисфемістичного компонентів значення за допомогою асоціативного психолінгвістичного експерименту [Мілева 2005]. У праці Р. В. Міняйла описано активні процеси в ареальній фразеології сходу України, встановлено дериваційну базу, способи та чинники формування ареальних фразеологічних одиниць, розкрито їх лінгвальний фразеотворчий механізм тощо [Міняйло 2001]. Н. О. Скоробагатько досліджено концептуалізацію фразеологічного соматичного коду в східнослобожанських і східностепових говірках. Детально проаналізовано вплив символічного характеру соматизмів на значення й конотацію фразеологічних одиниць [Скоробагатько 2009].

Пожвавилася і вивчення південнослобожанського територіально-мовленнєвого утворення, зокрема дослідження його лексичної системи (маємо на увазі структурно-семантичне вивчення лексики, виконане Л. М. Тищенко) [Тищенко 2002].

Опис же різних структурних рівнів діалектного мовлення Харківщини здійснили Л. А. Лисиченко (основні фонетичні, морфологічні особливості говірок Дворічанського та Куп'янського районів) [Лисиченко 1955], Л. Ф. Бузник (фонетико-морфологічні особливості російських говірок Дергачівського району) [Бузник 1965], О. О. Владимирська (опис деяких особливостей взаємодії російських говірок Балаклійського району з українською мовою) [Владимирська 1977, Владимирська 1976]. У 1975 р. О. С. Юрченком, Л. І. Ройзензоном і С. І. Ройзензоном був укладений фрагмент фразеологічного діалектного словника Харківської області [Юрченко 1975]. Пізніше О. С. Юрченком у співавторстві з А. О. Івченком опубліковано «Словник стійких народних порівнянь» [Юрченко 1993]. Нещодавно

стали з'являтися й ґрунтовні розвідки, присвячені лексичному рівневі центральнособожанських говірок, зокрема такі: А. А. Сагаровський «Слобожанські діалектні раритети» [255], «Спроба діалектного словника Харківщини» [257], «Фрагмент діалектного словника Харківщини» [258], «Із досвіду укладання діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)» [252], «Перспективи створення діалектного словника Харківщини» [253], «Українська діалектологія. Фрагмент Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)» [Укр. діалектологія 2005] й ін., Г. Н. Карнаушенко «Местная географическая терминология русских говоров Центральной Слобожанщины» [Карнаушенко 1993], О. Л. Плетнева «Фразеологія говірок Центральної Слобожанщини (структурно-семантичний аспект)» [Плетнева 2004], М. М. Асаула «Лексика «дитячого спілкування» у говірках Центральної Слобожанщини (Харківщини)» [Асаула 2011]. А. А. Сагаровським опубліковано перший випуск матеріалів до діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини) [Сагаровський 2011], М. М. Асаулою — «Словник дитячого мовлення Центральної Слобожанщини (Харківщини)» [Асаула Словник 2011]. Продовжує потрапляти в коло зору харківських учених і діалектна фразеологія, зокрема заслуговують на увагу розвідки А. А. Сагаровського, в яких він наголошує на можливості створення фразеологічного словника Центральної Слобожанщини [Сагаровський 2010, Сагаровський 2011], і Н. Ф. Уманцевої, яка досліджує фразеологізми, зафіксовані в селі Циркуни Харківського району Харківської області [Уманцева 2009, Уманцева 2010, Уманцева 2012]. Не покидає своїх зацікавлень діалектною фразеологією й О. Л. Плетнева (Заверющенко), досліджує весільну фразеологію Слобожанщини [Плетнева 2007, Плетнева 2008, Плетнева 2009]. За вивчення антропогностичної лексики Центральної Слобожанщини взялась А. І. Сєдих [Сєдих 2010, Сєдих 2011]. Подальше дослідження лексики говірок Харківщини передбачає аналіз багатьох тематичних груп, які не були предметом розгляду. Серед них, зокрема, і досліджувана нами сільськогосподарська лексика Центральної Слобожанщини.

1.2. Сільськогосподарська лексика як об'єкт вивчення

«У землеробській лексиці, — зауважує відомий діалектолог П. Ю. Гриценко, — виділяються об'єднання лексем на позначення: а) знарядь для обробки землі та їх частин; б) процесів обробки землі та догляду і збереження врожаю та оцінки урожайності; окрему ЛСГ утворюють локативи» [Гриценко 1984, с. 45]. У роботі ми

намагалися у міру можливого розглянути всі ці лексико-семантичні групи. Крім того, нами виділено ЛСГ «хвороби та шкідники сільськогосподарських рослин». Великий інтерес, на нашу думку, становлять і назви різноманітних та численних сортів культурних рослин. При цьому географічне поширення їх чи диференціація за ознаками розвитку не привертає до себе уваги [Ващенко 1968, с. 50]. Ці найменування цікаві з другого боку — з погляду загальних питань вивчення номінації. Вони демонструють спосіб думання людини й шляхи формування назв. Номінації сортів, як слушно відзначає В. С. Ващенко, «відображають велику різноманітність у характерних деталях основних городніх культур та ті тонкощі, які так вдало й влучно відбило в своїх засобах живе народне мовлення» [Ващенко, с. 50]. Звичайно, що названі ЛСГ та їх складники, репрезентовані у дослідженні, не можуть охопити увесь масив лексики традиційного господарювання. Не можна сказати з певністю, що якісь сільськогосподарські лексеми не пропущені, оскільки цілковита повнота відображення усього масиву зазначеної лексики, на нашу думку, не може бути забезпечена через багатогранність дійсності (складність і розгалуженість комплексу традиційного господарювання як країни в цілому, так і окремого регіону) і вузькі рамки конкретного дослідження. Слід звернути увагу й на те, що діалектний матеріал збирається за певною програмою, і це загальновідомо, але будь-яка програма не може врахувати ані всіх лексико-тематичних груп, ані повноти їх ономасіологічного обсягу. Питальник для збирання фактажу має два аспекти: ономасіологічний і семасіологічний. І відповідно до цього охоплює питання номінативного та сигніфікативного характеру. Ідеальною була б така програма, яка врахувала б усі лексико-семантичні зв'язки [Никончук М. 1990, с. 4]. Для цього треба окремо поставити питання про всі значення, але це, як справедливо зауважують М. В. та О. М. Никончуки, нереально з двох причин: обсягу програми і неможливістю передбачити відповіді [Никончук М. 1990, с. 4]. Саме тому ми свідомо обмежилися згадуваними вище тематичними групами лексики.

Сільськогосподарські ботанічні номени — це дуже давня група слів. Її коріння сягає глибокої давнини — часів індоєвропейської та праслов'янської етнічної й мовної єдностей. Назви традиційних сільськогосподарських рослин — досить стійке об'єднання слів, оскільки вони майже не виявляють тенденцій до зникання. Замін у цій лексичній групі, як правило, не буває, хоч вона і дуже стара. Назви культурних рослин позначають звичні й істотні для життя

народу реалії. Тому ці найменування становлять багате і досить надійне джерело для деяких культурно-історичних, етнографічних висновків, що виходить за межі суто лінгвістичних завдань.

Не менш цікавим об'єктом дослідження є лексика на позначення дій і процесів, пов'язаних з обробітком землі, доглядом, збиранням та збереженням урожаю. Людина від початку існування змушена була дбати про своє харчування, і тому назви дій, пов'язаних зі здобуванням харчів, також досить давні. Рільництво, зокрема підсічно-вогняне господарство, як і полювання, рибальство, є одним із найдавніших видів практичної діяльності людства. Цілком природно, що у складі цієї групи лексики багато давніх слів, але найменування дій і процесів, пов'язаних із обробітком землі, зазнають більших змін, ніж попередня лексична група. Тому тут маємо порядок із старими і навіть архаїчними назвами до певної міри новіші номени.

В українській діалектологічній науці серед тих, хто приділяв увагу вивченню номенів, пов'язаних із трудовими процесами, можна назвати П. Ю. Гриценка [Гриценко 1984, с. 60–72], Й. О. Дзензелівського [Дзензелівський 1960], М. В. Никончука [Никончук 1985, с. 155–228], О. О. Терновську [Терновская 1977, с. 77–130], досліджували ці реалії й етнографи, скажімо, О. Б. Братчиков [Братчиков 1868], Д. К. Зеленін [Зеленин 1991] та ін.

Великий інтерес становлять і назви знарядь праці. «Землеробська техніка займає дещо особливе місце серед інших ділянок матеріальної культури як один з елементів продуктивних сил, розвиток яких веде до перебудови всього суспільного ладу. Засоби праці не тільки мірило розвитку людської робочої сили, але й показник тих суспільних відносин, при яких відбувається праця», — слушно зауважують автори історико-етнографічної монографії «Народна землеробська техніка українців» [Горленко 1971, с. 3]. Якщо до того ж нагадати, що рільництво було основою світових цивілізацій, то стає зрозумілою важливість вивчення найменувань сільськогосподарських знарядь.

Із назвами сільськогосподарських робіт, тісно пов'язані назви їх виконавців, так звана ЛСГ «агентивів». Певною мірою ці номени розглядали В. С. Ващенко [Ващенко 1968], П. Ю. Гриценко [Гриценко 1984], Я. В. Закревська [Закревська 1976], Н. М. Захлюпана [Захлюпана 1982], М. В. Никончук [Никончук 1985], Н. Л. Осташ [Осташ 1982] й ін.

На позначення основного сільськогосподарського реманенту в досліджуваних говорах використовують переважно спільнослов'янські

загальновживані назви: плуг, борона, вила, коса, ціп та ін., які вживаються у мовленні людей усіх поколінь і професій. Кількість найменувань знарядь праці більша від кількості самих реалій. «Така невідповідність, — доречно зауважує П. Ю. Гриценко, — породжена тривалим збереженням у мовній практиці номенів зниклих реалій, які належали цьому ж колу реалій. Тому, — продовжує дослідник, — до опозиції лексем на позначення синхронно співвідносних реалій додається опозиція часово маркованих елементів» [Гриценко 1984, с. 45].

До лексико-тематичної групи — назви сільськогосподарських знарядь — ми включили і деякі «транспортні» лексеми, зокрема назви воза і найменування збруї, тому що обробіток землі був однаково неможливий як без доброї волової чи кінської запряжки, так і без плуга. Крім того, роботи, пов'язані зі збиранням урожаю, часто потребують транспортних засобів. Однак нами свідомо пропущені назви сучасного транспорту (автомобільного, тракторного тощо), оскільки вони не належать до традиційної (давньої) системи господарювання.

В українській діалектологічній науці серед тих, хто приділяв увагу вивченню номенів, пов'язаних із сільськогосподарськими знаряддями, можна назвати В. С. Вашенка [Вашенко 1968], П. Ю. Гриценка [Гриценко 1977, Гриценко 1984], М. В. Никончука [Никончук 1985], О. М. Пазяка [Пазяк 1969], досліджували ці реалії й етнографи, скажімо Д. К. Зеленін [Зеленін 1907, Зеленін 1991], І. Д. Бойко, В. Ф. Горленко, О. С. Куницький [Горленко 1971].

Відтоді як людина почала вести осілий спосіб життя, в неї виникла потреба у постійному притулку, а її заняття (хліборобство, тваринництво та ін.) зумовили необхідність у спеціальних приміщеннях для зберігання врожаю, знарядь праці та для утримування худоби. Саме тому ми вважаємо за доцільне розглянути і деякі «будівельні» лексеми, зокрема назви господарських приміщень. Найменування будівель різного господарського призначення, як і попередні групи, є дуже стійкими. Вони численні й різноманітні та разом з тим відзначаються незначною варіантністю. Зміни в складі будівельної лексики тісно пов'язані зі зміною самих реалій — появою нових побудов і зникненням старих.

В українській діалектологічній науці серед тих, хто приділив увагу вивченню номенів, пов'язаних із будівлями різного господарського призначення, можна назвати В. С. Вашенка [Вашенко 1968, с. 37–39], Ю. П. Галай [Галай 1977, Галай 1978], К. Д. Глуховцеву [Глуховцева 1992, Глуховцева 1997], М. В. та О. М. Никончуків [Никончук 1990], Л. І. Дорошенко [Дорошенко 1999], О. М. Євтушка [Євтушок

1989, Євтушок 1990], В.І. Пілецького [Пілецький 1982], В.З. Присяжнюка [Присяжнюк 1981], І.П. Чепігу [Чепіга 1992], Г.Ф. Шила [Шило 1982] й ін.

Власне лінгвістичне вивчення місцевих назв сільськогосподарських реалій має досить тривалу історію, але найінтенсивніше воно здійснюється в післявоєнний період, коли з'являється чимала кількість мовознавчих праць, присвячених як загальним питанням української діалектної лексики, так і її окремим тематичним і лексико-семантичним групам. Нас же, як зазначалося вище, цікавить сільськогосподарська лексика. Найбільш досліджене щодо цього Полісся (М.В. Никончук «Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся» [Никончук 1985], праці М.В. і О.М. Никончуків «Будівельна лексика правобережного Полісся в лексико-семантичній системі східнослов'янських мов» [Никончук 1990], «Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов» [Никончук М. 1990]. Цей ареал представлений і працями Л.І. Дорошенко, яка займається східнополіською будівельною лексикою [Дорошенко 1999], О. Євтушка (лексика сільського будівництва західнополіських говорів) [Євтушок 1989, Євтушок 1990], Л.Т. Выгонної [Выгонная 1968, Выгонная 1971], Т.О. Черниша [Черниш 1990]. Сільськогосподарська лексика Закарпаття представлена працями Й.О. Дзензелівського [Дзензелівський 1960, Дзензелівський 1964], Деснянсько-Сеймське межиріччя — роботами О.Л. Бабичевої [Бабичева 1990, Бабичева 1994], Черкащина — Ф.А. Непийводи [Непийвода 1960, Непийвода 1961], Наддніпрянина — В.С. Ващенко [Ващенко 1968], наддунайські говірки — Т.П. Заворотної [Заворотна 1968], П.Ю. Гриценка [Гриценко 1977, Гриценко 1984], Кіровоградщина — Т.В. Громко (географічні терміни, у тому числі й сільськогосподарські) [Громко 2000], українські говори Воронежчини — Т.Є. Вороніної [Воронина 1970]. Я.В. Закревська в словотвірному і лінгвогеографічному аспектах розглянула ЛСГ «назви сільськогосподарських культур» (на матеріалі західного регіону) [Закревська 1976], певною мірою цієї ЛСГ торкаються І.В. Сабадош [Сабадош 1996], якого цікавить ботанічна номенклатура взагалі, а не лише назви сільськогосподарських рослин, Л.А. Москаленко (ботанічна лексика українських степових говірок) [Москаленко 1992]. Є й праці, присвячені окремим реаліям сільськогосподарської сфери, як-от розвідки О.А. Малахівської [Малахівська 1982, Малахівська 1985], І.В. Сабадоша [Сабадош 1984], О.К. Данилюк [Данилюк 1999], Я.В. Закревської [Закревська 1964] й ін.

Проте найбільшу увагу дослідників привертала лексика старожитніх говорів (поліських, карпатських, середньонаддніпрянських). Так, наприклад, південно-західну діалектну територію, як справедливо відзначає дослідник центральнослобожанського діалекту А. А. Сагаровський, «порівняно з іншими говірковими регіонами, на лексикографічному рівні представлено відносно непогано (Д. Бандрівський, М. Буряк, Я. Вакалюк, І. Верхратський, К. Галас, З. Ганудель, К. Герман, Е. Гоца, М. Грицак, Й. Дзензелівський, П. Лизанець, В. Манівчук, О. Мигoliniнець, В. Німчук, М. Онишкевич, М. Паночко, П. Приступа, Й. Пуйо, І. Сабашош, І. Філак, Н. Хобзей, Г. Шило та ін.» [Сагаровський 2003, с. 115]. Окрім того, чималий унесок у вивчення південного заходу зробили закордонні вчені. Це переважно праці з фонетики і морфології українських діалектів, але є і спроби аналізу словникового складу, роботи з лексики окремих українських територіально-мовленнєвих утворень. Українські говори вивчалися і вивчаються, зокрема, у Польщі (Ю. Тарнацький [Tarnacki 1939], М. Лесів [Лесів 1997], Я. Рігер [Riger 1969], М. Юрковський [Jurkowski 1971] та ін.), колишній Чехословаччині (І. А. Панькевич [Панькевич 1938], Д. Кренджале [Grâñjală 1938] та ін.), Угорщині (Е. Балецький, І. Кніежа, Л. Деже [Дэже 1966]), Румунії (І. Петруц, М. Павлюк, І. Робчук), де теж є реальний ґрунт для таких досліджень.

Слобожанським же говорам до недавнього часу мало щастило щодо вивчення. На сьогодні їх дослідження є особливо актуальним. Вивчення тематичних груп діалектної лексики говорів територій пізнього заселення є важливим, оскільки відображає своєрідність перебігу еволюційних процесів на лексичному рівні. Крім того, слушно відзначає Н. Б. Клименко, «це дає можливість не тільки докладніше вивчити лексику окремих діалектів, але й подолати нерівномірність дослідження українського (а ширше — і слов'янського) діалектного континууму» [Клименко 2001, с. 1].

1.3. Чинники формування й функціонування тематичної групи лексики в досліджуваному регіоні

Серед завдань української діалектології, що чекають на розв'язання, особливе місце належить дослідженню галузевої лексики, зокрема, як доречно зауважує І. Г. Ліпкевич, опису такої лексики в говірках конкретних історико-етнографічних регіонів [Ліпкевич 1993, с. 1]. У зв'язку з цим пильної уваги заслуговує говіркова сільськогосподарська лексика. Це досить цікавий об'єкт вивчення,

оскільки вона «повно відбиває зміни у житті селянина на всіх етапах розвитку суспільства» [Непийвода 1960, с. 29]. Слід відзначити ще й такі особливості сільськогосподарської лексики — якісно-кількісну нерівномірність її побутування в різних місцевостях — і те, що в повному обсязі її вживають і знають не всі носії певної говірки, а тільки ті, хто має безпосередній зв'язок із цією галуззю народного господарства. І це, до речі, стосується не тільки сільськогосподарської номенклатури, а й усіх інших ділянок виробничо-професійної лексики. Такі особливості зумовлюються характером економіки певного краю, рівнем його суспільно-економічного розвитку. У даному разі важливе значення мають і природні умови описуваного регіону, оскільки сільське господарство, його специфіка значною мірою залежать від них. Розвиток цієї галузі народного господарства у будь-якій місцевості неможливий без урахування ґрунтово-кліматичних особливостей краю. Саме через це ми вважаємо, що необхідно зупинитися на них, тому що природничий чинник є одним з основних у виникненні й функціонуванні лексики традиційного господарювання. Доцільним, на нашу думку, буде й уміщення у роботі відомостей про історію регіону, як це традиційно і робиться у дослідженнях такого типу [Бузник 1965, Карнаушенко 1993, Сагаровський 1988].

Харківська область розташована у північно-східній частині України в степовій та лісостеповій зонах на вододілах річок систем Дону і Дніпра. На півночі та північному сході вона межує з Белгородською областю Росії, на сході — з Луганською, на південному сході — з Донецькою, на південному заході — з Дніпропетровською, на заході та північному заході — з Полтавською та Сумською областями України.

Поверхня Харківщини — хвиляста рівнина, злегка нахилена на південь, розчленована річковими долинами, ярами, балками. Більша частина області розташована в межах Придніпровської низовини [Довідк. 2002].

Рельєф місцевості, звичайно, відіграє велику роль у розвитку рільництва, але важливе значення має і клімат, оскільки досить ясно виступає його зв'язок з географічним розміщенням різних сільськогосподарських культур, яке залежить від теплового режиму та кількості, характеру і розподілу атмосферних опадів в окремих районах протягом року. Клімат же Харківщини помірно континентальний з м'якою зимою та теплим посушливим літом [Довідк. 2002]. У цілому він сприятливий для землеробства.

В області переважають чорноземні ґрунти, в долинах річок — дерново-малопідзолисті, лучно-чорноземні, болотні та інші [Іст. міст

і сіл УРСР 1967, с. 10]. Загалом же «грунтово-кліматичні умови Харківщини сприятливі для вирощування зернових і технічних культур — озимої та ярої пшениці, кукурудзи, ячменю, проса, гречки, цукрових буряків, соняшнику» [Іст. міст і сіл УРСР 1967, с. 10]. Сучасне сільське господарство Харківської області спеціалізується на зерново-буряківницькому рослинництві і м'ясо-молочному тваринництві [Довідк. 2002]. Узагалі ж аграрна культура України має багатовікову історію. Обробітком землі населення займалося тут ще в період трипільської культури (з кінця IV до кінця III тисячоліття до н. е.) [Горленко 1971, с. 9] і, зрозуміло, досі.

Звичайно, протягом століть у цій галузі відбувалися певні зміни. Наприклад, якщо картоплю ще в кінці XVIII ст. вирощували тільки окремі господарі, то сьогодні це найпоширеніша городня рослина. Отже, слід відзначати, що дослідження сучасної говіркової сільськогосподарської лексики значною мірою допомагає простежити зміни, які відбулися в традиційній господарській діяльності певного регіону чи навіть країни, що підкреслює евристичну цінність діалектного матеріалу.

Територія нинішньої Харківської області заселена з давніх-давен. Біля села Яремівка Ізюмського району знайдено крем'яні знаряддя епохи раннього палеоліту (300 тис. років тому). Стоянки пізнього палеоліту (40—15 тис. років тому) виявлено біля міста Богодухова, в Ізюмському та Балаклійському районах. У період неоліту (V—III тисячоліття до н. е.) була досить густо заселена південна частина теперішньої Харківщини, де знайдено близько 60 місць поселень. У першому тисячолітті нашої ери басейн Сіверського Дінця становив південно-східну окраїну великого придніпровського масиву слов'янських хліборобських племен. Із кінця X ст. значна частина сучасної Харківщини входила до складу давньоруської держави [Іст. Слобід. Укр. 1998, с. 10—11]. Однак із середини XIII ст., відзначає дослідник І. Г. Матвіяс, давні поселення на території Слобожанщини були знищені [Матвіяс 1990, с. 110]. Частина населення загинула, а частина була відкинута монголо-татарською ордою на північ [Побережная 1958, с. 5]. Після навали татар територія Харківщини (майбутньої) і суміжного з нею простору значно збезлюдніла і становила собою аж до XVI ст. «дике поле». Населення помітними контингентом стало з'являтися тут на межі XV—XVI ст. Люди приходили сюди з Лівобережної України і Московії на промисли. Вони займалися бортництвом, мисливством, рибальством тощо. У цей же час царський уряд для захисту південних кордонів почав створювати

регулярну сторожову службу. Д. К. Зеленин висловлює дуже правдоподібне припущення, що як «служили люди» на степову окраїну Московської держави потрапляли переважно колишні жителі (або їхні найближчі нащадки) цих же південних степів, витіснені свого часу до центральних районів татарами [Зеленин 1913, с. 48]. Уже 1600 р. московські станичники (в основному) побудували місто Цареборисів (тепер с. Червоний Оскіл Ізюмського району) [Багалій 1993, с. 11]. Проте вартові й станичники не були постійними поселенцями, як і ті промисловики, котрі мали від Московського уряду так звані юрти (великі промислові угіддя, що передавалися у володіння) в Донецькій волості. Було лише кілька міст та менших поселень на Слобідській Україні, «осаджених» московським урядом ще у першій половині XVII ст. Трохи більше московитів з'явилося пізніше, за часів царя Олексія Михайловича, а особливо у XVIII ст., коли заселялася так звана «Українська лінія» (система укріплень, збудована царським урядом у 30–60-х роках XVIII ст. для подальшого розширення володінь Російської держави на південь і захисту від татарських розбоїв. Її залишки збереглися нині на територіях Барвінківського, Зачепилівського, Балаклійського, Красноградського і Первомайського районів Харківської області) [Багалій 1993, с. 21], проте московські поселення, слушно зауважує відомий історик Д. І. Багалій, «у Слобожанщині тільки вкраплені серед українських чи то гніздами, чи то стоять поодинокі» [Багалій 1993, с. 21].

1638 р. українські переселенці на чолі з гетьманом Я. Острянним побудували місто Чугуїв. Масове ж заселення краю українцями почалося з середини XVII століття. Слобідська Україна швидко заселялась українськими козаками, селянами, міщанами, які втікали з Наддніпрянщини від польсько-шляхетського гніту, особливо після придушення повстань 1625, 1630–1631, 1635, 1637–1638 років. У XVII ст. було засновано Харків (близько 1654 р.), пізніше — Люботин, Огульці, Липці, Зміїв, Безлюдівку, Рубіжне та багато інших населених пунктів.

Із півночі сюди переселялися росіяни. Так виникли російські поселення — теперішні Великі Проходи, Руська Лозова, Руські Тришки. Часто українці оселялися в слободах, заснованих росіянами, наприклад, у Валках, Цареборисові, Мохначі тощо.

У роки визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького проти шляхетської Польщі продовжувалося дозаселення Слобожанщини людністю з різних місцевостей України. Не припинилося дозаселення цього краю вихідцями з Правобережної і

Лівобережної України і після приєднання України до Росії 1654 р., особливо після смерті Б. Хмельницького. У цей час багато селян утікало на Слобожанщину з Київщини, Брацлавщини, західного Поділля і Волині. Після підписання Андрусівської угоди 1667 р., за якою Правобережна Україна залишалася під Польщею, тисячі козаків і селян утікали на Лівобережну Україну, поселялися на Слобожанщині [Матвіяс 1990, с. 110]. У 50-х роках XVII ст. на території Слобідської України було утворено 4 козацькі полки: Харківський, Острогозький, Сумський і Охтирський. 1685 р. з Харківського полку виділився Ізюмський. Полки становили собою військово-адміністративні округи, що поділялися на сотні.

У середині XVIII ст., коли було усунено безпосередню небезпеку турецько-татарських нападів на землі Російської держави, царський уряд, здійснюючи колонізаторську політику, учинив ряд заходів, які скасували самоврядування на Слобожанщині, зокрема царським указом від 28 липня 1765 р. козацьку службу було визнано непотрібною і всі п'ять козацьких полків реорганізовано в регулярні. До складу Слобідсько-Української губернії, створеної тоді ж на території Слобідської України, входило 5 провінцій: Ізюмська, Острогозька, Охтирська, Сумська, Харківська. У 1780 р. губернію було перетворено на Харківське намісництво, 1796 знову відновлено. Із 1835 р. Слобідсько-Українська губернія стала називатися Харківською. Вона складалася з 11 повітів: Богодухівського, Валківського, Вовчанського, Зміївського, Ізюмського, Куп'янського, Лебединського, Охтирського, Старобільського, Сумського та Харківського.

У ході масового заселення і дозаселення Слобожанщини поступово зростали її продуктивні сили. Незважаючи на постійні спустошливі напади татарських орд, на просторах колишнього «дикого поля» розвивалися різноманітні промисли і ремесла, торгівля, скотарство, хліборобство. Останнє ж, за словами Д. І. Багалія, було «головним промислом слобожан» [Багалій 1993, с. 129]. Це відзначає і відомий етнограф М. Ф. Сумцов: «З перших часів головнішою працею слобожан було хліборобство» [Сумцов 2002, с. 56]. Ним займалися не тільки мешканці сіл, хуторів та слобод, а й міст і містечок. «Першим ділом слобожан на нових місцях, — пише Д. І. Багалій, — було охазяйнуватися і завести поле» [Багалій 1993, с. 129]. Але й значно пізніше, коли Слобожанщина заселилася, рільництво залишається головним заняттям харків'ян, оскільки навіть у Харкові в XVIII ст. і в першій половині XIX ст., «усі його околиці, — відзначає М. Ф. Сумцов, — Холодна гора, Лиса гора, Журавлівка, Основа

мешканцями мали майже цілком хліборобів...» [Сумцов 2002, с. 56]. У самому місті «харківці мали сади й огороди, а за городом — поля» [Багалій 1993, с. 130]. На городах вирощували огірки, редьку, буряки, моркву, капусту, ріпу, часник, горох, салат, селеру, кріп, пастернак, картоплю; на баштанах — кавуни, дині та гарбузи. «Въ лѣтнѣ же время почти у всякой малороссіанки найдешъ въ огородѣ укропъ, петрушку, пустарнакъ, разныя салаты и другія какъ в кушанье, такъ и въ лѣкарство употребляемыя травы и разные цвѣты.

Капусту, равномѣрно и свеклу, которую называютъ они и свѣ- жую бураками, а у нѣкоторых и волоскую репу и красную ка- пусту, огурцы же, тыквы, дыни, арбузы, кукурузу или пшеничку сѣють на такъ называемых бакчахъ или баштанахъ, то есть особо вспаханных нивахъ; а горохъ, конопляное сѣмя для постнаго масла и турецкія бобы, кои называютъ они фасоліями, — въ полѣ; что всѣ въ пищу употребляютъ. А у рѣдкихъ бывають и картофели, но мало о разводѣ ихъ стараются, потому что волоская репа нѣсколько имъ подобна, только что влажнѣе и изъ нея муки и крухмалу, такъ какъ изъ картофлей дѣлать не можно; а вмѣсто того сія репа плодovitѣе нежели картофли и она на зиму въ землѣ оставляется и когда уже однажды еѣ посадять, то прибавлять не надобно, а сама собою такъ, какъ хренъ размножается» [Описи 1991, с. 68—69]. Узагалі ж хліборобство Харківщини, як зазначено у «Топографічному описі Харківського намісництва 1787 р.», «можно раздѣлить въ два рода возделанія земли: къ первому относится хлѣбопашество, ко второму — разведеніе садовъ и огородовъ» [Описи 1991, с. 129]. У першій половині ХІХ ст., як і раніше, у сільському господарстві Харківської губернії головну роль відігравало рослинництво (зернові культури). Серед зернових перше місце посідало озиме жито. Найбільше поширення воно мало в північно-західних повітах губернії. На другому місці була пшениця. Яру пшеницю вирощували переважно на південному сході Харківщини, а озиму — на північному заході. Багато було вівса, особливо в повітах поблизу Харкова. Ячмінь був поширений менше, ніж, скажімо овес, і вирощувався переважно в Куп'янському й Ізюмському повітах. Гречка й просо займали незначне місце у посівних площах губернії [Побережная 1958, с. 6]. Окрім зернових, у Харківській губернії вирощували і технічні культури — цукровий буряк, коноплі, льон, соняшник. Щоправда, вони мали невелику площу, але згодом посіви цих рослин збільшуються, зокрема буряку (у зв'язку з появою цукрових заводів). Широко культивується городництво, однак ще у середині ХІХ ст. воно було

слабким [Побережная 1958, с. 7]. Після аграрної реформи 1861 р. зростають посіви технічних культур (цукровий буряк, соняшник) і городніх, зокрема картоплі [Побережная 1958, с. 9]. Сьогодні на Харківщину, яка становить 5 % території України [Довідк. 2002], припадає значна кількість земель, придатних для сільського господарства (5,6 % від усіх посівних площ країни) [Побережная 1958, с. 11]. Отже, як бачимо, сільське господарство завжди посідало важливе місце в житті нашого регіону.

1.4. Методичні засади дослідження лексики традиційного господарювання

Серед сільськогосподарської лексики виділяється значна група слів, пов'язаних із традиційними для певної місцевості рослинами. Назви рослин — це здебільшого дуже багата й цінна для історії мови і культури лексична група, оскільки споконвіку людина виділяла з багатоманітної флори ті рослини, які мали для неї виразне негативне або позитивне значення, а сільськогосподарські ж культури були і є основним продуктом харчування. Однак об'єктом глибоких лінгвістичних досліджень такі номінації стали головним чином тільки у другій половині ХХ століття, коли появилася ряд ґрунтовних праць, присвячених ботанічній номенклатурі і виконаних на матеріалі різних слов'янських мов (В. О. Меркулова [Меркулова 1967], О. І. Кисельовський [Киселёвский 1962], В. Махек [Machek 1954] та ін.). В останні десятиліття інтенсивно вивчається й українська ботанічна номенклатура (А. Й. Капська [Капська 1970], М. М. Фещенко [Фещенко 1974], Л. О. Симоненко [Симоненко 1973, Симоненко 1982], Я. В. Закревська [Закревська 1970, Закревська 1971, Закревська 1976], В. Л. Карпова [Карпова 1982, Карпова 1984], В. Т. Коломієць [Коломієць 1979], А. М. Шамота [Шамота 1985], Л. Д. Фроляк [Фроляк 1988], Л. А. Москаленко [Москаленко 1992], І. В. Сабадош [Сабадош 1996], О. Ф. Миголинець [Миголинець 1996, Миголинець 1997, Миголинець 2002], Р. С. Омельковець [Омельковець 2004, Омельковець 2006], М. В. Поістогова [Поістогова 2005]). Об'єктом дослідження дисертаційної праці А. О. Скорофатової, як, до речі, й монографії цієї ж авторки, стали назви корисних рослин у східно-слобожанських говірках української мови [Скорофатова 2008, Скорофатова 2009]. Дослідницею виявлено основні принципи та способи номінації корисних рослин у говірках Східної Слобожанщини, з'ясовано основні типи просторової поведінки східнослобожанських фітономенів, вивчено лексичні паралелі аналізованих назв в інших

говірках української мови та виділено й описано східнословобжанські вузьколокальні флороізоглоси [Скорофатова 2008]. І. В. Гороф'янюк досліджено структурну організацію та ареалогію флорономенів центральноподільських говірок [Гороф'янюк 2010]. М. М. Ткачук дослідила ботанічну лексику говірок Чорнобильської зони [Ткачук 2009, Ткачук 2010, Ткачук 2011].

Загалом же краще вивчений і продовжує бути в центрі уваги історико-етимологічний аспект проблеми. Менше досліджені питання семантики і словотворення ботанічної номенклатури, особливо народних найменувань рослин. «Аналіз семантики таких назв, зокрема глибоке й систематичне дослідження їх семантичної мотивації і семантичних моделей словотворення,— слушно зауважує А. М. Шамота,— важливе і актуальне завдання сучасної лексикології; до того ж такий аналіз становить значний інтерес як для етимологічних розвідок, так і для постановки й розв'язання проблем загальнотеоретичного плану — питання співвідношення мови і дійсності, конкретного і абстрактного, сутності і явища, історичного і логічного у ботанічній номенклатурі, питання принципів найменування у результаті пізнання навколишньої дійсності» [Шамота 1985, с. 3]. Останнім часом проблема мотивації, в тому числі і семантичної, стає однією з важливих теоретичних проблем мовознавства, які особливо інтенсивно розробляються при дослідженні словотвірної і лексичної системи мови (В. Т. Коломієць [Коломієць 1979], А. М. Шамота [Шамота 1985], В. Л. Карпова [Карпова 1982], М. В. Поістогова [Поістогова 2001] та ін.). Уваги до семантичної мотивації мовних одиниць вимагає і дослідження проблем номінації, особливо вторинної [Способы 1982, Карпова 1984 б., Яз. ном. ОВ 1977, Яз. ном. ВН 1977].

Назви рослин (як і назви ссавців, риб, комах, птахів, плазунів та інших істот, що в сумі складають природничу номенклатуру певної мови [Булаховський 1978, Коломієць 1983, Трубачёв 1960, Хрептак 1982], становлять собою одну з груп лексики, найпридатніших для вивчення явищ семантичної мотивації, зокрема у зв'язку з чинними в мові семантичними і словотвірними закономірностями номінації [Шамота 1985, с. 4].

Нас же цікавлять насамперед сільськогосподарські ботанічні найменування. Слід сказати, що, незважаючи на всі перераховані вище здобутки, лінгвістичному вивченню піддано незначну частину українських сільськогосподарських ботанічних номенів, і досі бракує ґрунтовної узагальнювальної праці, хоча помітним явищем

є монографія М. В. Никончука «Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся», в якій назвам культурних рослин відведено цілий розділ [Никончук 1985, с. 45–95]. Певною мірою найменування сільськогосподарських культур розглянуто у працях Ю. В. Абрамян [Абрамян 2010, Абрамян 2011, Абрамян 2012], Й. О. Дзендзелівського [Дзендзелівський 1964], Ю. О. Карпенка [Карпенко 1958], І. В. Сабадоша [Сабадош 1996], Я. В. Закревської [Закревська 1976], В. С. Ващенко (назви городніх рослин та їх сортів) [Ващенко 1968, с. 49–53], П. Ю. Гриценка [Гриценко 1984, с. 73–78], Т. П. Заворотної [Заворотна 1968, Заворотна 1982], М. М. Фещенка [Фещенко 1974], Ф. А. Непийводи [Непийвода 1960], А. М. Шамота [Шамота 1985], М. В. Поістогова [Поістогова 2001] звертають увагу на найменування культурних рослин, які послужили джерелом номінацій дикорослих.

Першою лінгвістичною картою, що стосувалася назв сільськогосподарських культур, була, як відомо, карта в невеликій праці М. З. Парипи (1938 р.) «З географії бойківських слів», у якій йшлося про поширення найменувань картоплі у 62 бойківських селах [Парипа 1938]. Певну увагу приділено назвам сільськогосподарських рослин у «Словнику ботанічної номенклатури» (1928 р.) [СБН 1928], регіональному атласі Й. О. Дзендзелівського [Дзендзелівський 1958–1993], «Атласі української мови» [АУМ 1984–2001], «Атласі ботанічної лексики» І. В. Сабадоша [Сабадош 1999], «Атласі західнополіських назв лікарських рослин» Р. С. Омельковець [Омельковець 2003], «Атласі назв корисних рослин в українських східнослобожанських говірках» О. А. Скорофатової [Скорофатова 2009], у матеріалах до Лексичного атласу української мови І. В. Гороф'янюк [Гороф'янюк 2012].

З'явився й ряд праць про українські назви окремих культивованих рослин у їх територіальному виявленні, зокрема О. А. Малахівської [Малахівська 1985] та ін. Проте такі найменування зрідка були предметом спеціального вивчення [Дзендзелівський 1964, Карпенко 1958, Заворотна 1968, Заворотна 1982, Непийвода 1960], хоч і розглядалися деякою мірою у дослідженнях з ботанічної номенклатури [Сабадош 1996, Фещенко 1974] і працях дещо іншого ракурсу, ніж дослідження тематичних груп лексики [Ващенко 1968, Гриценко 1984, Закревська 1976]. До того ж, слід зауважити, що центрально-слобожанським сільськогосподарським ботанічним номенам належної уваги не приділено, і ми спробуємо заповнити цю прогалину.

Народно-діалектну ботанічну номенклатуру, на думку Я. В. Закревської, доцільно вивчати в таких аспектах: лексико-словотвірному,

семантико-етимолологічному і лінгвогеографічному. «Тільки різноплановість підходу — зауважує дослідниця, — дозволяє правильно витлумачити народні назви рослин з погляду можливостей і закономірностей синхронного існування їх та діахронних змін, забезпечить відокремлення власних лексичних елементів від запозичених» [Закревська 1971, с. 319]. Сама ж Я. В. Закревська, досліджуючи такі найменування, використовує здебільшого ареальний, а також лексико-словотвірний аспекти вивчення [Закревська 1970, 1976]. А. М. Шамота у монографії «Назви рослин в українській мові» досліджує питання семантичної мотивації та етимології назв рослин. Вона зауважує, що в основу аналізу семантики таких найменувань може бути покладено позалінгвістичний принцип — у разі вивчення мікрополів, семантичних полів синонімічних назв однієї рослини, а також ботанічних найменувань, біологічно споріднених і об'єднаних у спеціальній науковій класифікації в єдиний рід чи родину [Шамота 1985, с. 4]. Цей підхід — від реалії до назви — використано у працях В. Махека [*Machek 1954*], В. О. Меркулової [Меркулова 1967], І. В. Сабадоша [Сабадош 1996], а також у роботах інших дослідників, які аналізують окремі групи ботанічної лексики [Капська 1970, Симоненко 1973, Фещенко 1974]. Однак, зауважує А. М. Шамота, може існувати й інший підхід — від назви до реалії, тобто вивчення найменувань рослин, незалежно від їх місця в ботанічній класифікації, об'єднаних спільною словотвірною мотивуючою основою; саме цей підхід переважно і використовує дослідниця в уже згадуваній монографії [Шамота 1985]. Узагалі ж у практиці лінгвістичних досліджень важко обійтися застосуванням тільки одного з указаних методів, оскільки вони, фактично, як слушно відзначає А. М. Шамота, «не збігаючись, часто перехрещуються, і висновки, здобуті за допомогою одного з них, можуть бути використані при аналізі матеріалу з протилежних вихідних позицій» [Шамота 1985, с. 5]. У роботі використовується перший підхід синтетичного, узагальнюючого характеру, який потрібний, головним чином, для глибокого системного опису. Зауважимо, що й при описові інших груп лексики, репрезентованих у цьому дослідженні (назв сільськогосподарського реманенту, найменувань аграрних процесів, назв господарських приміщень), також за основу взято цей підхід.

Перед тим як удатися до опису лексико-тематичної групи — назви сільськогосподарських культур, — ми вважаємо за необхідне зупинитися певною мірою на деяких особливостях однієї з найважливіших галузей сільського господарства — рослинництві. Це, на нашу

думку, дозволить чіткіше виділити вужчі лексичні утворення у складі тематичної групи, бо виділення системних відношень у лексиці тільки на рівні опису тематичної групи викликає певні труднощі. У зв'язку з цим у межах однієї тематичної групи визначають у міру можливості власне мовні одиниці — лексико-семантичні групи слів, що перебувають у тісних зв'язках між собою й об'єднуються загальним значенням [Козырева 1984, с. 1].

У структурі рослинництва виділяють вирощування таких культур: зернових (пшениці, ячменю, жита, проса, кукурудзи, гречки та ін.), технічних (льону, цукрового буряка, соняшнику тощо), городніх (капусти, цибулі, часнику, помідорів та ін.). Отже, відповідно до цього групування, доречно виділити такі рубрики: 1) лексика, пов'язана з назвами зернових культур; 2) лексика на позначення технічних культур; 3) лексика, пов'язана з найменуваннями городніх рослин. Слід також виділити і лексику, пов'язану з назвами хвороб сільськогосподарських культур, і найменування на позначення різних стадій росту і досягання сільськогосподарських рослин, а також назви їх сортів. У данім разі географічне поширення найменувань сортів чи їх диференціація за ознаками розвитку не привертають нашої уваги. Ці номени ситуативно цікаві з іншого боку — з погляду загальних питань вивчення називання. Вони демонструють спосіб думання людини й шляхи формування найменувань. Назви сортів городніх рослин відображають велику різноманітність у характерних деталях основних сільськогосподарських культур та ті тонкощі, які так удало й влучно відбило у своїх засобах живе народне мовлення.

Номінація рослин, як відзначає Л. О. Симоненко, реалізується за ознаками (колір, смак, структура), за властивостями (час росту, місце зростання) [Симоненко 1982, с. 62]. Дослідниця ботанічної номенклатури Т. П. Заворотна серед властивостей виділяє ще й час цвітіння. Крім того, вона зауважує, що номінація рослин реалізується і за функцією (призначення, використання, роль) [Заворотна 1982, с. 82]. Відповідно і називання сортів городніх рослин здійснюється за аналогічними моделями.

В україністиці певну увагу цим номенам приділяв В. С. Ващенко у монографії «Лінгвістична географія Наддніпрянщини», у якій подає перелік традиційних, переважно односкладних, найменувань сортів городніх рослин і зауважує, що їх називання реалізується за різними істотними якостями цих реалій: за зовнішніми й внутрішніми, за формою й кольором, за використанням їх у харчуванні людини й за ширшим призначенням, проте докладно він на цьому питанні

не зупиняється [Вашенко 1968, с. 49–53]. У нашому ж дослідженні розглядаються не тільки традиційні, а й новіші номени такого типу. У ньому, крім того, ми докладно зупиняємося на питанні номінації сортів городніх культур і з'ясовуємо те різноманіття характерних ознак, за якими реалізується називання цих реалій.

Принцип представлення лексичного матеріалу семасіологічний. Після кожного слова у роботі відзначається його територіальне поширення індексами населених пунктів (список обстежених пунктів див. на с. 253–259). До більшості з них подано ілюстрації. Натуральний фактаж передано спрощеною транскрипцією, оскільки наша робота має лексикологічну спрямованість і ми не ставили перед собою завдання детально дослідити фонетичні особливості центральнослобожанських говірок.

Потреба ґрунтовного дослідження словотвірних явищ існує давно, проте упродовж усього розвитку української діалектології словотвірні особливості окремих українських територіальних говорів були вивчені недостатньо, не кажучи вже про їх дослідження в межах усієї української мовленнєвої території. Однак, якщо враховувати деякі роботи останніх років, то можна все ж таки відзначити в українському мовознавстві тенденцію до вивчення теоретичних проблем словотвору, питань історичної дериватики, словотвору сучасної української мови та її діалектів. Розглядаючи говірковий фактаж, не можна обминути словотворення, яке є найважливішим і найактивнішим процесом збагачування словникового складу як мови в цілому, так і окремих її говорів.

Дериватика різних діалектних територій, як правило, в межах окремих частин мови висвітлюється у працях В. В. Німчука, присвячених діалектним особливостям словотвору закарпатських говорів [Німчук 1965], А. М. Мукач, яка займається словотвором українських наддунайських говірок [Мукач 1961], З. С. Сікорської і Б. А. Шарпила (особливості словотворення південно-східного мовного пограниччя) [Сікорська 1970]. Помітним явищем є монографія Я. В. Закревської «Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті», проте ця робота обмежується фактами лише західних регіонів [Закревська 1976]. Це й не дивно, тому що вона значною мірою спирається на матеріали до II тому АУМ, які стосуються в основному південно-західних і західної частини говорів української мови. І хоча ця фундаментальна робота уже відносно давно побачила світ, але й досі питання мовленнєвої дериватики не втратили актуальності. Окремі питання діалектного словотворення на матеріалі

цього ж ареалу висвітлені в розвідках І. І. Ковалика [Ковалик 1961], П. П. Чучки [Чучка 1979], Г. Ф. Шила [Шило 1979] та ін. Деякі відомості про словотвір того ж мовленнєвого масиву представлені в монографічному дослідженні Д. Г. Бандрівського [Бандрівський 1960]. Певні спостереження над дериватикою українських слобожанських говірок Белгородської області знаходимо у роботах А. А. Сагаровського [Сагаровський 1981]. У 2003 р. з'явилося дослідження Л. В. Дикой «Суфіксальний словотвір іменника в говірках полісько-середньонадніпрянського порубіжжя» [Дика 2003], а в 2005 р. «Іменний словотвір західнополіського говору» Г. Л. Аркушина [Аркушин 2005]. Однак словотвірним особливостям говіркового мовлення Центральної Слобожанщини (Харківщини) належної уваги не приділялося. Тому ми якоюсь мірою спробуємо заповнити цю прогалину, розглянувши деякі особливості словотворення центральнослобожанських номенів у межах зазначеної лексико-тематичної групи. Не маючи змоги представити дериваційну систему іменника в усій її складності й багатогранності, оскільки такий розгляд може бути темою окремої монографії, свідомо обмежуємося, в основному, аналізом суфіксального іменникового словотвору (збірних назв на позначення листя і стебел сільськогосподарських культур, сингулятивних найменувань рослин та їх частин, назв агентивів, найменувань солом і полів із-під сільськогосподарських рослин), що, як свідчить матеріал, є найпоширенішим способом словотворення в говірковому мовленні, проте побіжно зупиняємось і на інших словотвірних способах.

Вивчення народних говорів не мислиться сьогодні без лінгвістичної географії, завданням якої відповідно до сучасного розуміння мови як системи взаємопов'язаних елементів є відбиття в територіальному плані тих структурно-системних зв'язків, що існують між мовними явищами. Без перебільшення можна стверджувати, що в наш час ступенем розвитку різних аспектів лінгвогеографії значною мірою зумовлюються і визначаються перспективи і досягнення більшості галузей мовознавчих досліджень, особливо діалектологічних. Значення здобутків ареалогії як для лінгвістики, так і для суміжних наук на сьогодні вже цілком очевидне і загальновизнане, і тому при оцінці сучасного стану і досягнень усіх напрямків вивчення тієї чи іншої мови та її говорів неодмінно враховуються й успіхи лінгвістичної географії [Закревська 1991, с.78]. Отже, на нашу думку, з огляду на сказане вище, доцільним буде подати короткий опис розвитку та здобутків вітчизняної лінгвогеографії.

Зародки української лінгвістичної географії помітні вже у праці К. П. Михальчука «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины» (1877), до якої додано першу діалектологічну карту української мови, складену на основі матеріалу, зібраного за спеціальною програмою І. П. Новицького. На цій мапі українська мова поділяється на окремі наріччя і дрібніші територіальні утворення — піднаріччя та говори. Карта К. П. Михальчука ґрунтується на територіальному поширенні окремих діалектних рис, за якими визначалися говори української мови.

У 1915 р. вийшла колективна праця М. М. Дурново, М. М. Соколова та Д. М. Ушакова «Опыт диалектологической карты русского языка в Европе. С приложением очерка русской диалектологии» (М., 1915, 132 с.), де на карті східнослов'янських мов визначений поділ української мови на три групи. В. М. Ганцов у дослідженні «Діалектологічна класифікація українських говорів» (1923 р.) вміщує карту, на якій виділяє два наріччя української мови — північне і південне. У 1928—1929 рр. П. П. Бузук уперше в українській і білоруській лінгвістичній географії застосував поняття ареалу й «матеріалізував» його для зображення на карті сукупності певних діалектних елементів. Треба відзначити, що в першому лінгвістичному атласі білоруської мови П. П. Бузука цілий ряд ареалів продовжується на території польських говорів української мови.

Особливий інтерес становить видана у Варшаві в 1933 р. «Карта українських говорів» І. М. Зілинського, де визначається основний діалектологічний поділ української мови на дві групи. Цінною тут є деталізація південно-західних говорів на менші говіркові утворення, що тепер в основному підтверджується картографуванням до II тому АУМ.

Для української лінгвогеографії певне значення мала праця І. А. Панькевича «Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей. Звучня і морфологія», де на п'яти синтетичних картах за допомогою пасом ізоглос визначаються говіркові групи Закарпаття [Панькевич 1938]. Широко застосовує лінгвогеографічний метод дослідження і польський учений К. Дейна у роботах про говірки Тернопільщини. Зокрема, він виділив межу наддністрянських і подільських говірок, а також частково наддністрянських і волинських.

1939 р. вийшов регіональний атлас Ю. Тарнацького «*Studia pogównawcze nad geografią wyrazów (Polesie — Mazowsze)*» [Tarnacki 1939]. Тут зроблена спроба на основі лексики визначити українсько-білоруську мовну межу і вплив польської мови на українські та білоруські говірки.

Цими працями, в основному, і вичерпується література з української ареалогії до Великої Вітчизняної війни. По-справжньому інтенсивний розвиток лінгвогеографії в мовознавчій україністиці починається в післявоєнний період. Активно збираються матеріали до Атласу української мови. Різноманітні питання лінгвістичної географії висвітлюються в «Діалектологічному бюлетені», у наукових записках вузів України, у тезах і працях діалектологічних нарад, у різних збірниках, монографіях та ін.

Загальні проблеми теорії української лінгвогеографії, методи й засоби запису матеріалів до Атласу української мови, принципи лінгвістичного картографування та інтерпретація його наслідків є у працях Ф. Т. Жилка «Діалектологічний атлас української мови. Проспект» (К., 1952, 40 с.), «Нариси з діалектології української мови» (К., 1955, 316 с.), де ареалогії присвячено цілий розділ, «Говори української мови» (К., 1958, 172 с., 7 карт). Попереднє узагальнення досвіду роботи над АУМ зробив І. Г. Матвіяс, випрацювавши інструкцію для лінгвістичного картографування і для складання коментарів [Матвіяс 1961, Матвіяс 1962].

Спробу скласти регіональний атлас лексики новостворених говорів зробив В. С. Ващенко на матеріалах, зібраних на території Середньої і Нижньої Наддніпрянщини (Ващенко В. С. З історії та географії діалектних слів: Матеріали до вивчення лексики говорів Середньої та Нижньої Наддніпрянщини. — Х., 1962. — 176 с.; його ж Лінгвістична географія Наддніпрянщини: Лексичні матеріали. — Дніпропетровськ, 1968. — 158 с.). До першої книги він склав 79 карт, які відображають поширення різних слів на згаданій території. У монографії «Полтавські говори» (Х., 1957. — 540 с.) цей дослідник також використовує можливості лінгвогеографії. Він умістив до неї 16 лінгвістичних карт, що допомагають виявити групування полтавських говорів.

Значну роль у розвитку вітчизняної лінгвогеографії відіграли праці Я. В. Закревської, зокрема «Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті» [Закревська 1976], П. Ю. Гриценка «Ареальне варіювання лексики» [Гриценко 1990] й ін.

У Польщі виходить окремими випусками регіональний атлас західнокарпатських (лемківських) говірок З. Штібера «Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny». Цей атлас відображає лексичні, фонетичні, морфологічні, акцентні елементи, містить цінний матеріал для дослідження українсько-польських і частково українсько-словацьких міжмовних контактів [Королевич 1966, с. 148].

З'явився й ряд інших регіональних атласів «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України» Й. О. Дзендзелівського [Дзендзелівський 1958–1993], «Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті» Т. В. Назарової [Назарова 1985], «Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини» З. Т. Ганудель [Ганудель 1980–1990], «Матеріали до Лексичного атласу української мови» [Никончук 1979], «Лексичний атлас правобережного Полісся» М. В. Никончука [Никончук 1994], «Атлас українських говірок Північної Буковини» К. Ф. Германа [Герман 1995–1998]. Відносно недавно завершено багаторічну роботу над «Атласом української мови» [АУМ 1984–2001]. І взагалі, в останні роки ареальними студіями охоплено всі структурні рівні народних говорів.

Щоправда, порівняно з іншими, лексико-семантичний рівень став привертати до себе увагу не так уже й давно. Протягом тривалого часу в лінгвістичній науці побутовало дещо упереджене переконання, яке не було предметом спеціальної перевірки, про те, що говіркова лексика не має істотної ареалогічної цінності. «Довгий час у слов'янському мовознавстві, — справедливо зауважує дослідниця східнослов'янських говірок І. В. Магрицька, — панували погляди на лексику з її динамічним складом як на евристично несуттєвий і малоінформативний у плані ареалогії мовний рівень, їй протиставляли «консервативні» фонетичні й граматичні явища з їх мінімальною залежністю (а то й повною незалежністю) від екстралінгвальних чинників» [Магрицька 2001, с. 149]. Можливо, саме через це лінгвогеографічний аспект вивчення лексики залишався за межами активних інтересів діалектологів. Однак велику ареалогічну значущість лексики засвідчили нові атласи — Лінгвістичний атлас Європи (ЛАЄ) і Загальнокарпатський діалектологічний атлас (ЗКДА), на картах яких за власне лексичними даними з'ясовуються міжмовні і міждіалектні зв'язки, окреслюються окремі діалектні зони.

На сучасному етапі розвитку лінгвогеографічного аспекту дослідження в українській діалектології і мовознавчій науці взагалі найактуальнішим завданням є підготовка «Лексичного атласу української мови». Й. О. Дзендзелівським розроблено програму для збирання матеріалів до цього атласу [Дзендзелівський 1984, Дзендзелівський 1987]. Поряд із цією роботою актуальним завданням української лінгвогеографії є також створення лексичних атласів, регіональних і загальнонаціональних, присвячених окремим тематичним групам лексики. Такі атласи навіть тоді, коли буде повністю виданий Лексичний атлас української мови (ЛАУМ), без сумніву, доповнюватимуть

його. Один із таких атласів був виданий ужгородським ученим І. В. Сабадошем, який охоплює всі діалекти української мови [Сабадош 1999]. Проте з'явилося й чимало атласів, присвячених окремим тематичним групам лексики в межах якогось одного конкретного ареалу, зокрема О. М. Євтушка [Євтушок 1993], В. Д. Глуховцевої [Глуховцева 2003], Р. С. Омельковець [Омельковець 2003], А. О. Скорофатової [Скорофатова 2009] та інші. Однак лінгвогеографічні дослідження різних тематичних груп лексики (ТГЛ) в межах тієї або іншої говіркової території й надалі залишаються перспективними.

Сьогодні структурна організація різних ТГЛ (тематичних груп лексики), становлення та шляхи розвитку словесної парадигми, функціонування компонентів мікросистеми, їх ареальна проекція дедалі більше привертають увагу діалектологів. Адже лексика народних говорів відображає активні мовленнєві процеси, дозволяє виділити архаїчні й інноваційні явища. Активність же функціонування слова у певному мовленнєвому масиві важко показати, не враховуючи його географічного поширення. Та й узагалі, говіркове слово — це явище, яке уже своєю природою географічно локалізоване, тому має розглядатися обов'язково у своїх територіальних межах. Назвемо деякі роботи останніх десятиліть, у яких застосовується лінгвогеографічний метод для дослідження ТГЛ: «Ареалогія будівельної лексики східнополіського діалекту» Л. І. Дорошенко [Дорошенко 1999], «Структура й ареальна характеристика лексики традиційного ткацтва в українських східнослобожанських говірках» І. О. Ніколаєнко [Ніколаєнко 2000], «Лінгвістична географія правобережної Черкащини» Г. І. Мартинової [Мартинова 2000], «Лексика наддністрянського говору: структурна організація та ареалогія» З. М. Бичка [Бичко 2002], «Структурно-семантична організація та географічна диференціація пастушої лексики гуцульського говору» Т. О. Ястремської [Ястремська 2002], «Подільсько-середньонаддніпрянське суміжжя у світлі ізоглос» Т. М. Тищенко [Тищенко 2003], «Структурна організація та ареалогія флорономенів центральноподільських говірок» І. В. Гороф'янюк [Гороф'янюк 2010]. У нашій же роботі ми спробуємо з'ясувати основні особливості просторової поведінки сільськогосподарської лексики у говірках Харківщини.

Наскільки нам відомо, перша лінгвістична карта, що стосувалася цієї тематичної групи, була вміщена в невеликій праці М. З. Парипи 1938 р. «З географії бойківських слів», у якій йшлося про поширення назв картоплі у 62 бойківських селах [Парипа 1938]. Певну увагу приділено сільськогосподарським найменуванням у регіональному

атласі Й. О. Дзендзелівського [Дзендзелівський 1958–1993], «Атласі української мови» [АУМ 1984–2001], деякі ботанічні сільськогосподарські номени, розглянуті І. В. Сабадошем в «Атласі ботанічної лексики української мови» [Сабадош 1999] та його розвідках. Просторової характеристики цієї ж лексико-семантичної групи торкається Я. В. Закревська [Закревська 1970, Закревська 1976]. О. Л. Бабишева, оперуючи матеріалом сільськогосподарської лексики, ареально схарактеризувала Деснянсько-Сеймське межиріччя [Бабишева 1990]. Проте найбільшу увагу дослідників привертала лексика старожитніх говорів (поліських, карпатських, середньонадніпрянських), слобожанським же діалектним територіям до недавнього часу мало щастило на вивчення. На сьогодні лінгвогеографічне дослідження словникового складу цих утворень є надзвичайно актуальним, оскільки воно дає змогу точніше відобразити своєрідність перебігу еволюційних процесів на лексичному рівні. Крім того, слушно зауважує дослідниця східностепових говірок Н. Б. Клименко, «це дає можливість не тільки докладніше вивчити лексику окремих діалектів, але й подолати нерівномірність дослідження українського (а ширше — і слов'янського) діалектного континууму» [Клименко 2001, с. 1].

Недостатня (і кількісно, і якісно) вивченість харківської мовленнєвої території, крім усього іншого, зумовлена, як на нас, і усталеним у мовознавчій діалектологічній практиці своєрідним стереотипом — зовнішньо правдоподібним, але сутнісно багато у чім некоректним твердженням про те, що слобожанські говірки, як і всі утворення південно-східного терену, мало чим відрізняються від середньонадніпрянського діалекту, а оскільки він близький до літературного, отже — загальновідомого, то, мовляв, нічого оригінального вони не мають. Таке припущення породило думку про знівельованість даного регіону і відповідно позначилося на загальному стані вивчення говіркової лексики Слобожанщини (у тім числі й Харківщини).

Останнім часом активізувалося ареальне дослідження лексики східнослобожанських говірок (К. Д. Глуховцева [Глуховцева 2001, Глуховцева 2003], І. В. Магрицька [Магрицька 2001], І. О. Ніколаєнко [Ніколаєнко 2000], А. О. Скорофатової [Скорофатова 2008, Скорофатова 2009], й ін.) і південнослобожанських (Л. М. Тищенко [Тищенко 2001] тощо). Остання дослідниця у своїх розвідках певною мірою розглядає й особливості ареальної поведінки побутової лексики південних районів Харківщини. Проте говірна лексика цієї місцевості в лінгвогеографічному плані, як, до речі, і в будь-якому іншому, вивчена недостатньо. Тому якоюсь мірою спробуємо розширити

уявлення про ареальну поведінку лексики харківського регіону (Центральної Слобожанщини). Слобожанський діалект, як правило, поділяють на східнослобожанські, західнослобожанські й південнослобожанські говірки, проте вже певну традицію використання має й термін «центральнослобожанські говірки» (для позначення діалектного мовлення Харківщини), яким активно послуговуються місцеві діалектологи [М. М. Асаула, Г. Н. Карнаушенко, О. Л. Плетнева, А. А. Сагаровський, Р. Л. Сердега, А. І. Сєдих]. Цілком очевидно, що саме Харківщина є основним і центральним ядром такого історико-етнографічного регіону, як Слобожанщина, тому така терміна назва, на нашу думку, має право на існування.

Отже, як бачимо, лексика традиційного господарювання здавна привертає увагу дослідників, проте сільськогосподарська лексика Центральної Слобожанщини, і навіть говірна лексика Харківщини в цілому, представлена слабко. Подальше дослідження лексики передбачає аналіз інших тематичних груп лексики цього ареалу.

Формування й функціонування системи лексики традиційного господарювання відбувається під дією природного, внутрішньомовного та інших чинників. Природний чинник є одним з основних у виникненні й функціонуванні досліджуваної номенклатури, оскільки наявність тих або інших реалій і можливість розвитку певної галузі народного господарства багато в чому залежить від ґрунтово-кліматичних умов краю і географічного розташування регіону. Обрана ж для обстеження територія має сприятливі умови для розвитку сільського господарства, що, відповідно спричинило появу розгалуженої системи сільськогосподарських найменувань у центральнослобожанському ареалі. Важливим для дослідження зазначеної групи лексики є й історичні відомості, зокрема дані про розвиток цієї галузі, процеси заселення і дозаселення краю, його контакти з сусідніми та іншими землями.